

Dr Grzegorz P. Słowik¹

Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, Polska

Jarosław Głuszek

*Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. C. Norwida,
Zielona Góra, Polska*

Unia czy państwo unitarne? Dylematy twórców Konstytucji 3 Maja wobec relacji Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego

Wstęp

Wspólne państwo polsko-litewskie istniało ponad czterysta lat. Początek jego trwania stanowią Akt w Krewie z roku 1385, a koniec – III rozbiór w roku 1795. Relacje pomiędzy Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim (WKL), na przestrzeni czterech wieków ewoluowały, a rozpiętość możliwej gamy interpretacji zasad ustrojowych wahała się od inkorporacji, aż po sojusz pomiędzy dwoma niezależnymi państwami² Szereg aktów prawno-państwowych i stanów faktycznych, które definiowały ten związek, określa się przeważnie mianem unii, choć w ścisłym znaczeniu prawnym, nimi nie były³. Porozumienia zawarte Brześciu, Krakowie i Wilnie, Horodle i Mielniku miały charakter co najwyżej unii personalnej między oboma państwami, choć po śmierci Kazimierza Jagiellończyka można nawet stwierdzić, że i te relacje ustały, gdyż na przykład na tron Polski został obrany Jan Olbracht, który zasiadał na nim w latach 1492–1501, a na tronie w Wilnie zasiadał w latach 1492–1507 Aleksander⁴. Dopiero śmierć króla Polski i elekcja na jego miejsce Wielkiego Księcia Litewskiego przywróciła stan unii personalnej. W epoce jagiellońskiej unia Polski i Litwy ograniczona była w zasadzie do związku poprzez wspólną dynastię oraz osobę władcy. Ten charakter relacji Polski i Litwy utrzymał się, aż do roku 1569, gdy została zawarta unia

¹ <https://orcid.org/0000-0002-9152-2335>

² Bardach Juliusz, *Krewa i Lublin: z problemów unii polsko-litewskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1969, R. LXXVII, z. 3, s. 583–619.

³ Tamże, s. 583.

⁴ Pawełko Barbara, *Elementy federalistyczne i autonomiczne w kształtowaniu się Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Studia Erasmiانا Wratislaviensia”, 2008, z. 2, s. 95–104.

lubelska⁵. Stanowiła ona nową jakość w relacjach wzajemnych. Unia personalna została przekształcona w unię realną. Unia personalna opierała się przede wszystkim na osobie wspólnego monarchy i powstawała poprzez elekcję, prawo dynastyczne i małżeństwo⁶. Zawarta w Lublinie unia realna łączyła oba kraje także przez inne organy i miała genezę traktatową. Wprowadzała obok wspólnego władcy jeden parlament i wspólną politykę zagraniczną, wspólną monetę, różniącą się tylko stemplem oraz miejscem jej bicia. Zezwalała na wzajemne nabywanie dóbr i osiedlanie się szlachty na terenie całej Rzeczypospolitej⁷. Zachowywała jednak szereg odrębności w urzędach, administracji, wojsku, skarbowości i prawie sądowym w obu częściach utworzonej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Była kompromisem między skrajnymi poglądami inkorporacyjnymi szlachty polskiej a dążeniami Litwinów, którym zależało na pozostaniu w jak najluźniejszej formule unii. Panowie polscy chcieli nawet zmienić nazwę Wielkiego Księstwa Litewskiego na Nową Polskę. Litwa zostałaby wówczas zdegradowana do roli jednej z prowincji, nawet nie Rzeczypospolitej, a Królestwa Polskiego, obok Małopolski i Wielkopolski. Nie obyło się jednak bez włączenia przez Zygmunta Augusta południowej części Wielkiego Księstwa do Korony, co jeszcze w XXI w. historycy litewscy określają jako brutalne okrojenie terytorium Litwy na rzecz Polski⁸.

Paradoksalnie pierwsze inicjatywy dalszego zacieśnienia związków Litwy z Koroną po unii lubelskiej wyszły ze strony szlachty litewskiej, która zawsze dbała o zachowanie swojej odrębności prawnej. Wystąpiła ona z postulatami „koekwacji praw”⁹, czyli zrównania praw litewskiej i koronnej szlachty, o co walczyła przez niemal całe XVII stulecie. Bezpośrednim powodem nie było jednak pragnienie integracji, czy unifikacji z Koroną, ale walka średniej szlachty litewskiej z rodzimą oligarchią magnacką. Przyjęcie polskich rozwiązań ustrojowych w r. 1697 miało być

⁵ Tamże, s. 99.

⁶ Malec Jerzy, *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w nowożytnej Europie*, Kraków 2003, s. 39–40.

⁷ Tamże, s. 40.

⁸ Kiaupa Zigmantas, *Dwa państwa i dwie prowincje Rzeczypospolitej Obojga Narodów w drugiej połowie XVIII wieku*, „Europa Orientalis”, 2009, z. 1, s. 338–347.

⁹ Malec Jerzy, *Szkice z dziejów...*, dz. cyt., s. 42.

narzędziem do ograniczenia zależności gospodarczej i politycznej od takich rodów jak Radziwiłłowie, Pacowie czy Sapiehowie, które zmonopolizowały pełnienie najwyższych urzędów na Litwie¹⁰. Dlatego też wzorem Polski ograniczono władzę najwyższych dygnitarzy litewskich: hetmanów, marszałka, kanclerza i podskarbiego. Starania o wprowadzenie niektórych rozwiązań koronnego prawa i ustroju do praktyki litewskiej nie było wstępem do zatracania odrębności. Wręcz przeciwnie, służyło wyartykułowaniu równego statusu Wielkiego Księstwa i Korony¹¹. Miała temu służyć również alternata sejmów i marszałków sejmów, przyjęta w r. 1673, czyli odbywanie co trzeciego sejmku na Litwie, w Grodnie oraz wyboru co trzeciego marszałka spośród Litwinów¹². Zachowała ona swą ważność dla obywateli WKL również w drugiej połowie XVIII w.¹³ Co symptomatyczne, szlachta litewska zażądała również obowiązku pisania wyroków sądowych po polsku¹⁴. Tu należy poczynić kilka uwag. Fakt, iż w WKL językiem urzędowym stał się język polski, nie świadczy o tym, że szlachta litewska poczuła się Polakami w sensie etnicznym, a już na pewno nie można tego pojęcia rozumieć w sposób współczesny¹⁵. Samo pojęcie „Polak” oznaczało wówczas zarówno etnicznego Polaka, jak i obywatela Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹⁶. Poza tym język polski nie zastąpił jednak języka litewskiego, a język ruski (starobiałoruski)¹⁷.

¹⁰ Błaszczuk Grzegorz, *Rzeczpospolita w latach 1569–1795: węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich*, „Zapiski Historyczne”, 1998, t. LXIII, z. 1, s. 60–80.

¹¹ Zakrzewski Andrzej, *Paradoksy unifikacji prawa i ustroju wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI–XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1999, t. LI, z. 1–2, s. 219–238.

¹² Gombin Krzysztof, *Stosunki polsko-litewskie w czasach Sejmu Czteroletniego, Konstytucja 3 Maja i Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów*, [w:] *Unia Lubelska i jej tradycje*, red. Ryszard Szczygieł, Lublin 2010, s. 145.

¹³ Stroynowski Andrzej, *Znaczenie alternatywy sejmów dla Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce stanisławowskiej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2018, t. XVII, z. 1, s. 121–142.

¹⁴ Malec Jerzy, *Szkice z dziejów*, dz. cyt., s. 51.

¹⁵ Przedziecki Marek, *Historyczne procesy identyfikacji narodowej i wyznaniowej dawnej Rzeczypospolitej*, „Studia Europejskie”, 2012, z. 2, s. 113–140.

¹⁶ Pawełko-Czajka Barbara, *Proces powstawania świadomości politycznej społeczności obywatelskiej dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Studia Erasmiana Wroclawskie”, 2009, z. 3, s. 9–18.

¹⁷ Wasilewski Tadeusz, *Wielkie Księstwo Litewskie w dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795)*, „Lithuania”, 1990, z. 1, s. 66–75.

Rzeczpospolita Obojga Narodów była przede wszystkim bytem politycznym – unią dwóch narodów rozumianych w sensie stanowym i politycznym. Pełnoprawnymi jej obywatelami byli wyłącznie przedstawiciele stanu szlacheckiego¹⁸. Oba narody polityczne¹⁹, szlachta Korony i szlachta WKL w sensie etnicznym, były również wewnątrznie zróżnicowane. Obywatele szlacheccy identyfikowali się ze swoim państwem, czego nie można powiedzieć o współczesnych im mieszkańcach Europy Zachodniej, na przykład Francji, dla których państwo, było swego rodzaju abstrakcją²⁰. Na to nakłada się dwuszczeblowa świadomość narodowa ówczesnej szlachty, która ukształtowała się na Litwie w drugiej połowie XVII w. Pierwszy szczebel oznaczał ojczyznę lokalną, (dla szlachcica litewskiego było to Wielkie Księstwo Litewskie) o, a drugi – całą ojczyznę, czyli Rzeczypospolitą Obojga Narodów²¹. Pojęcie „Litwin” miało wówczas charakter państwowy, a nie etniczno-kulturalny, bowiem litewska szlachta wywodziła się zarówno z ziem etnicznie litewskich, jak i białoruskich, i często była dwujęzyczna²².

Relacje między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną Królestwa Polskiego we wspólnym państwie determinowały, występujące w różnym natężeniu, trzy zjawiska: partykularyzm, separatyzm i ostatecznie mniej lub bardziej wyartykułowana groźba secesji. Partykularyzm litewski można określić jako świadomość odrębności Litwy od Polski i troskę o interesy obywateli WKL, przejawiającą się na przykład w formie walki o lokalne urzędy i godności, jednak bez dążenia do zerwania związku z Koroną. Separatyzm to z kolei kontynuacja form ustrojowych sprzecznych z zasadami unii lubelskiej i realne kroki w kierunku rozluźnienia związków unijnych. Umowną granicę między litewskim partykularyzmem a separatyzmem wyznaczał stosunek do zachowania zasad unii lubelskiej i III Statutów Litewskich²³. Tylko raz w dziejach Rzeczypospo-

¹⁸ Sulima Kamiński Andrzej, *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795*, Lublin 2000, s. 11.

¹⁹ Błaszczyk Grzegorz, *Rzeczpospolita w latach*, dz. cyt., s. 61.

²⁰ Parent Arnoud, „People”, „Peoples” – how the 3 May, 1791 Constitution framers defined what the People is and handled the duality of Commonwealth of the Two Nations, „Open Political Science”, 2019, z. 2, s. 96–107.

²¹ Błaszczyk Grzegorz, *Rzeczpospolita w latach*, dz. cyt., s. 62.

²² Bardach Juliusz, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 201–202.

²³ Tamże, s. 64.

litej Obojga Narodów Litwa dokonała secesji. W roku 1655 szlachta litewska zawarła tzw. unię kiejdańska ze Szwecją, zrywając tym samym związki unii z Królestwem Polskim²⁴. Ocena tego wydarzenia nadal dzieli historyków²⁵.

W zasady kierujące obradami wspólnego sejmu wbudowany był mechanizm, który zapobiegał zdominowaniu WKL przez Koronę. Takim narzędziem było *liberum veto*, które choć negatywnie zaciążyło nad losem Rzeczypospolitej, to z punktu widzenia Litwy zapobiegało przyjęciu przez sejmową większość rozwiązań prawnych, ocenianych przez mniejszość jako dla niej szkodliwa²⁶.

Drugą połowę XVIII w. wypełniło w większości panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego. Okres ten zaznaczył się stopniowymi przekształceniami relacji prawnych obu części składowych Rzeczypospolitej Obojga Narodów²⁷. Nowy król, inspirowany myślą oświeceniową, dał się szybko poznać jako zwolennik daleko idących zmian, zmierzających ku większej centralizacji instytucji wykonawczych państwa. Przejawem tych dążeń był projekt reform z r. 1766, znany pod nazwą „Ucalenie unii Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską”²⁸. Tu jedna uwaga, słowo „ucalenie” w osiemnastowiecznej polszczyźnie znaczyło tyle co współczesne „scalenie”. Czyli chodziło o projekt scalenia podmiotów tworzących unię, a nie jej ocalenie. Poniatowski w swoim projekcie, powołując się na unię lubelską, proponował zacieśnić więzi łączące Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie poprzez wspólny skarb, wspólną armię, jednolite dla obu krajów organy administracyjne – komisje wielkie, ujednoczenie uprawnień najwyższych urzędników litewskich i koronnych. Z uwagi na brak poparcia ze strony szlachty litewskiej, która dopatrywała się w tych planach pomniejszenie znaczenia swoje prowincji, projektu reform wówczas nie zrealizowano.

²⁴ Tamże, s. 65.

²⁵ Zakrzewski Andrzej, *Dyskusyjne epizody unii Korony z Litwą, 1385–1793*, „Prawo i Polityka”, 2009, z. 1, s. 13–22.

²⁶ Dziadzio Andrzej, *Konstytucja 3 Maja 1791 roku na tle koncepcji ustrojowych oświecenia*, „Państwo i Społeczeństwo”, 2006, t. VI, z. 4, s. 163–177.

²⁷ Małec Jerzy, *Szkice z dziejów*, dz. cyt., s. 58.

²⁸ Małec Jerzy, *Litwa wobec unitarystycznych tendencji w kształtowaniu nowego modelu państwa w początkach Panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [w:] *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie*, red. Juliusz Bardach, Wrocław 1991, s. 144.

W roku 1768 parlament uchwalił po raz pierwszy jako odrębną konstytucję sejmową, tzw. prawa kardynalne. W punkcie IX głosiła ona: „Wielkie Księstwo Litewskie, unią z Koroną wieczyście spojone, według warunków swoich jako też inne prowincje i ziemie, jedno ciało Rzeczypospolitej składające, jakoż z tymże ciałem swoim nierozdzielnie zostawać będą, uroczyście sobie przyrzekamy”²⁹. W ten sposób prawa kardynalne potwierdzały zachowanie unii, do której zasad tak przywiązana była szlachta litewska.

Sejm z lat 1773–1775, zatwierdzający I rozbiór, wprowadził jednolitą dla wszystkich ziem Rzeczypospolitej władzę rządową. Utworzono po raz pierwszy dwie instytucje administracji centralnej: Komisję Edukacji Narodowej w roku 1773 i Radę Nieustającą w roku 1775. Komisja Edukacji Narodowej była pierwszą instytucją w historii, której podlegało całe szkolnictwo w państwie polsko-litewskim. Rada Nieustająca była pierwszym rządem centralnym w dziejach Rzeczypospolitej. Składa się z pięciu departamentów: Interesów Cudzoziemskich, Policji, Wojska, Skarbowego i Sprawiedliwości. Pomimo postulatów posłów litewskich, aby przyznać w Radzie Nieustającej taką samą liczbę miejsc dla przedstawicieli Wielkiego Księstwa i Korony, ostatecznie każda z trzech prowincji otrzymała równą ich liczbę, tzn. Korona 2/3, a Litwa 1/3. Jak zawsze, gdy przyjmowano nową, nieznaną postanowieniom unii instytucję, Litwini zagwarantowali sobie udział w niej swoich przedstawicieli, co było warunkiem *sine qua non* wszelkich zamierzeń unifikacyjnych³⁰. Uzupełnieniem tych reform była likwidacja komisji wojskowych powstałych w roku 1764, wskutek czego całością sił zbrojnych zarządzał Departament Wojskowy Rady Nieustającej. Z powodu oporu strony litewskiej nie uczyniono tego z komisjami skarbowymi³¹. Reformy te były prawdopodobnie największą zmianą w relacjach instytucjonalnych, jaka się dokonała od czasów unii lubelskiej.

Tak wygląda bardzo skrótowe i upraszczające podsumowanie stanu prawnego unii Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną przed reformami Sejmu Czteroletniego z lat 1788–1792. Sejm ten, zwany jest również Wielkim, zarówno ze względu na wielkość swoich dokonań, jak

²⁹ Tamże, s. 148.

³⁰ Tamże, s. 151.

³¹ Malec Jerzy, *Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, 1987, z. 2, s. 167–185.

i dlatego, że posłowie wybrani na następny sejm, przyłączyli się do nadal obradujących, podwajając ich liczbę. Związał się on na wstępie w konfederację, co oznaczało, że nie mógł zostać zerwany i decydował większością głosów³². Prawa, które uchwalił sejm, miały gruntownie zmienić państwo, unowocześniając je i dostosowując do nowych wyzwań. Przeprowadzone na nim reformy musiały więc również odnieść się do zasadniczego zagadnienia, jakim był wzajemny stosunek Korony Królestwa Polskiego do Wielkiego Księstwa Litewskiego³³. Akty prawne uchwalone wówczas przez sejm, definiujące te relacje, to Ustawa Rządowa 3 maja 1791, zwana potocznie Konstytucją 3 Maja i inne ustawy okołokonstytucyjne. Termin „ustawy okołokonstytucyjne” to współczesny neologizm, oznaczający prawa wydane w związku z ustawą zasadniczą, czyli konstytucją, w celu jej uściślenia lub wykonania³⁴. Termin ten dobrze oddaje istotę sprawy. W tytule ustawy zasadniczej użyto określenia „ustawa rządowa”, ponieważ terminem „konstytucja” określano wówczas ustawy uchwalane przez sejmy.

Dziwnym się może wydawać, że Konstytucja 3 Maja zdaje się pomijać sprawę stosunków polsko-litewskich. W ogóle nie są w niej wymieniane tak kluczowe pojęcia dla relacji polsko-litewskich jak: unia, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Wielkie Księstwo Litewskie, Litwa, Korona Polska, natomiast na określenie całości państwa stosowane są pojęcia: Polska, Ojczyzna, Rzeczpospolita. Na to nakłada się wieloznaczność terminu „Polska”, który w zależności od kontekstu, mógł oznaczać jedną z prowincji państwa, czyli Koronę, jak i całą Rzeczpospolitą (wspólnie Koronę i WKŁ)³⁵. Jedyne wzmianki o Litwie padają w tytularze króla – Wielki Książę Litewski oraz przy podpisie marszałka konfederacji litewskiej. W dwóch miejscach pojawia się sformułowanie o „państwach Rzeczypospolitej”. W artykule III *Miasta i Mieszczanie*, odwołującym się do uchwalonego już prawa „Miasta nasze królewskie wolne w państwach

³² Bardach Juliusz, *Konstytucja 3 maja i Zaręczenie wzajemne obojga narodów*, [w:] *Konstytucja 3 maja 1791*, red. Anna Gogut, Jerzy Kugler, Warszawa 2001, s. 9.

³³ Bardach Juliusz, *Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska*, „Nauka Polska”, 1991, z. 2, s. 3–17.

³⁴ Uruszczak Waław, *Ustawy okołokonstytucyjne Sejmu Wielkiego z 1791 i 1792 roku*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 2013, z. 3, s. 247–258.

³⁵ Patrz szerokie omówienie: Bem-Wiśniewska Ewa, *Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych*, Warszawa 1998.

Rzeczypospolitej³⁶, oraz w artykule IV *Chłopi włościanie*, w którym zapisano: „...iż każdy człowiek do państw Rzeczypospolitej nowo z którejkolwiek strony przybyły lub powracający, jak tylko stanie nogą na ziemi polskiej wolnym jest...”³⁷. Tym bardziej dziwne może się wydawać, że wstępne projekty konstytucji uwzględniały ten aspekt reform, choć różnie podchodziły do sprawy relacji polsko-litewskich. Pierwszy artykuł projektu konstytucji powołanej przez sejm Deputacji Sejmowej do Naprawy Formy Rządu głosił: „Rzeczpospolita Polska i Wielkie Księstwo Litewskie będzie zawsze stanowiło państwo federalne wedle aktu Unii, który w całej swej rozciągłości jest potwierdzony niniejszą konstytucją”. Inne wersje projektu, związane z osobą króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, postulowały zastąpienie Unii jednolitym organizmem państwowym: „Dwa narody, polski i litewski, będą odtąd stanowić jeden tylko naród, znosi się więc wszelkie różnice, dwoistości czy alternaty stanowisk, urzędów i dygnitarstw”³⁸. Gdyby te sformułowania znalazły się w uchwalonej konstytucji, można byłoby stwierdzić, że Rzeczpospolita z państwa opartego na unii pomiędzy Koroną a WKL zmieniła się w państwo unitarne. Ale szanse na uchwalenie przez Sejm prawa w tym brzmieniu były znikome, z czego musieli zdawać sobie sprawę poprawiający tę wersję, wprowadzając zmiany łagodzące jej jednoznaczny wymowę: „Dwa narody, polski i litewski, będą zawsze tworzyć Rzeczpospolitą Polską podług aktu Unii, który jest potwierdzony niniejszą konstytucją, z zastrzeżeniem zmian, które będą wskazane niżej”³⁹. Drażliwy temat wzajemnych stosunków polsko-litewskich we wspólnym państwie został pominięty, zarówno w późniejszych projektach jak i w tekście uchwalonej konstytucji. Czy brak w Ustawie Rządowej choćby wzmianek o Litwie i unii jej z Koroną można jednoznacznie interpretować jako akt inkorporacji i utworzenie państwa unitarnego? W konstytucji nie było żadnych założeń co do odrębności Wielkiego Księstwa Litewskiego, z drugiej jednak strony, nie było w niej nic takiego, co by ją znosiło⁴⁰. Oczywiście, brak jednoznacznego określenia stosunków polsko-litewskich w ustawie zasadniczej jest wymowny. Można to jednak interpretować jako wybieg

³⁶ *Konstytucja 3 Maja*, red. Jerzy Łojek, Lublin 1981, s. 69.

³⁷ Tamże, s. 58.

³⁸ Rostworowski Emanuel, *Legends i fakty XVIII w.*, Warszawa 1963, s. 451–452.

³⁹ Tamże, s. 452.

⁴⁰ Tumelis Juozas, *Konstytucja 3 Maja a Litwa: spojrzenie z perspektywy trzeciego stulecia*, „Lithuania”, 2001, z. 3–4, s. 37–40.

taktyczny. W konstytucji nie brakowało zapalnych spraw, które mogły skutkować jej odrzuceniem przez sejm. Należało do nich na przykład wprowadzenie monarchii dziedzicznej, w miejsce monarchii elekcyjnej, czy dalsze postępy centralizacji państwa. W takiej sytuacji roztropnym postępowaniem mogło wydać się pominięcie drażliwego tematu unii, tym bardziej, że autorzy konstytucji, z królem na czele, najchętniej by ją znieśli lub ewentualnie mocno ograniczyli. Brak odniesień w tekście pozostawiał maksymalnie duże pole interpretacji, oczywiście najlepiej zgodnej z poglądami jej autorów, na czym mogło im zależeć. Jednak użycie do poznania ówczesnych polsko-litewskich stosunków prawnych tylko samego tekstu konstytucji jest naszym zdaniem niewskazane. Dopiero łączna interpretacja konstytucji, wraz ustawami okołokonstytucyjnymi, daje pełny obraz stanu prawnego. Już Joachim Lelewel pisał: „Bez obeznania się z tymi ustawami ... Konstytucji 3 maja poznać nie można”⁴¹. Do ustaw związanych z Konstytucją 3 Maja zaliczyć można takie dokumenty, jak:

- Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej z 18 kwietnia 1791;
- Prawo o sejmikach z 24 marca 1791;
- Sejm konstytucyjny extraordinaryjny z 28 maja 1791;
- Prawa kardynalne niewzruszone z 28 stycznia 1791;
- Deklaracja stanów zgromadzonych z 5 maja 1791;
- Zaręczenie wzajemne Obojga Narodów z 22 października 1791;
- Ustawa *Sejmy* z 28 maja 1791;
- Ustawa *Sądy Sejmowe* z 28 maja 1791;
- Ustawa o prawie łaski z 31 maja 1791;
- Ustawa o Straży Praw z 6 czerwca 1791;
- Ustawa o Komisji Policji z 21 czerwca 1791;
- Ustawa o Komisji Skarbowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów z 29 października 1791;
- Ustawa o Komisji Wojskowej Obojga Narodów z 31 maja 1792⁴².

Już tytuły niektórych ustaw świadczą o tym, że nie może być mowy o włączeniu Wielkiego Księstwa do Korony i powstaniu państw unitarnego. Świadczą one o tym, że zreformowana unia polsko-litewska dalej

⁴¹ Lelewel Joachim, *Trzy konstytucje polskie 1791, 1807, 1815 porównal i różnice jich rozważył Joachim Lelewel w roku 1831*, Poznań 1861, s. 75.

⁴² Uruszczak Waclaw, *Ustawy okołokonstytucyjne*, dz. cyt., s. 248.

istniała. Niektóre z tych praw mają fundamentalne znaczenie dla stosunków prawnych wewnątrz unii. Prawa kardynalne niewzruszone, uchwalone jeszcze 7 września 1790 r., oblatowane (zarejestrowane) 8 stycznia 1791 r., stwierdzały w artykule V, że „Unia Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego jest trwała i niewzruszona”⁴³ i że „Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie z wszystkimi Księstwami, Województwami, ziemiami, Powiatami wszelkimi, Miastami i Portami do siebie należącymi, Unią podług uroczystych warunków na zawsze w nienaruszonym Związku złączonym zostawać ma”⁴⁴. Jednak najważniejszym prawem regulującym zasady, na jakich miała opierać się unia, to „Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów”. Przypisywano temu aktowi prawnemu różnorodną rolę – od ostatecznego zniesienia unii polsko-litewskiej, po konstytuowanie tejże unii w nowym kształcie⁴⁵. Zaręczenie wprowadzało następujące zasady:

- 1) równa liczba przedstawicieli Korony i Litwy w Komisjach wojska i Skarbu. Miało to być regułą dla wszystkich innych wspólnych władz centralnych, które powstaną w przyszłości;
- 2) równa liczba ministrów i urzędników z tymi samymi kompetencjami dla Korony i Litwy;
- 3) przewodnictwo w Komisjach Wojska i Skarbu mieli sprawować naprzemiennie przedstawiciele Korony i Litwy;
- 4) kasa skarbowa dochodów litewskich miała być na Litwie;
- 5) sprawy sądowe Litwinów ze skarbem miały być rozpatrywane przez odrębny sąd skarbowy dla Litwy⁴⁶.

Wnioski

Zasady te umacniały pozycję Litwy wobec Korony i potwierdzały istnienie Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴⁷. Oznaczały w praktyce utrzymania dwuczłonowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, mimo tendencji do unifikacji państwa w Konstytucji 3 Maja. Zaręczenie Obojga

⁴³ Uruszczak Waclaw, *Ustawy okołokonstytucyjne*, dz. cyt., s. 251.

⁴⁴ Malec Jerzy, *Problem stosunków Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1982, t. XXIV, z. 1, s. 31–49.

⁴⁵ Malec Jerzy, *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów – w 220 rocznicę uchwalenia*, „Studia Iuridica Toruniensia”, 2012, t. X, s. 147–166.

⁴⁶ Błaszczyk Grzegorz, *Rzeczpospolita w latach*, dz. cyt., s. 77.

⁴⁷ Wisner Henryk, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988, s. 242.

Narodów przekreślało nadzieję króla Stanisława Augusta Poniatowskiego i Hugona Kołłątaja na stworzenie jednolitego państwa i jednego niepodzielnego narodu polskiego⁴⁸. Mimo oporu niektórych posłów, „Zaręczenie” przeszło jednomyślną uchwałą⁴⁹. Wbrew pozorom, stronnictwo popierające konstytucję na Litwie, a więc i związaną z nią unifikację prawa, dążyło zarazem do zachowania jej odrębności⁵⁰. Podobne zachowanie Litwinów można zauważyć sto lat wcześniej, w związku z „koekwacją praw”. Uchwalenie Ustawy Rządowej nie stworzyło państwa unitarnego, ani tym bardziej nie spowodowało inkorporacji Wielkiego Księstwa do Korony. Można domniemywać, że posłowie litewscy nie byłiby tak zaangażowani w dzieło konstytucji⁵¹, gdyby rozumieli nowo uchwalone prawa jako koniec bytu politycznego Litwy.

Wielkie Księstwo Litewskie w końcu XVIII w. stanowiło pod względem demograficznym i ekonomicznym około jednej trzeciej potencjału Rzeczypospolitej, jednak jego wpływy polityczne, wynikające z Zaręczenia, były równe wpływom Korony. Nic bardziej dobitnie nie świadczy o utrzymaniu unijnego charakteru wspólnego państwa, niż to, że mniejszy i słabszy partner ma równy wpływ na kierowanie jego sprawami. Szlachta litewska do końca istnienia wspólnej Rzeczypospolitej, mimo przyjęcia języka polskiego i innych przejawów kultury polskiej, zachowała poczucie własnej odrębności od szlachty polskiej. Potrafiła też skutecznie, mimo tendencji unitarystycznych króla i stronnictwa patriotycznego z Korony, zachować swoją podmiotowość i sprawczość. Zasada „nic o nas bez nas” do kresu istnienia wspólnego państwa była wpisana do ustrojowego kanonu Rzeczypospolitej. Koniec dziejów politycznych Wielkiego Księstwa Litewskiego nie nastąpił 3 maja 1791 r. Końcem jego istnienia był akt abdykacji ostatniego Wielkiego Księcia Litewskiego i III rozbiór w roku 1795. Ostatnim zaś akordem jego dziejów prawnych było zniesienie III Statutu

⁴⁸ Butterwick-Pawlikowski Richard, *Koncepcja narodu w polskim dyskursie końca XVIII wieku. Rozważania nad Konstytucją 3 Maja*, [w:] *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Łukasz Adamski, Warszawa 2017, s. 147.

⁴⁹ Michalski Jerzy, *Unia polsko-litewska w czasach Stanisława Augusta*, „Zapiski Historyczne”, 1986, t. LI, z. 1, s. 97–130.

⁵⁰ Kiaupa Zigmantas, *The rise of the Mutual Guarantee of the Two Nations*, [w:] *Europa unii i federacji*, red. Franciszek Ziejka, Kraków 2004, s. 97–98.

⁵¹ Stroynowski Andrzej, *Reprezentanci Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie uchwalania Konstytucji 3 maja*, „Acta Universitatis Lodzensis Folia Historica”, 1991, t. 41, s. 3–16.

Litewskiego przez rząd carski. Dokonało się to na ziemiach białoruskich w 1831 r., a na pozostałej części terytorium dawnego Wielkiego Księstwa dziesięć lat później⁵².

Bibliografia

- Bardach Juliusz, *Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska*, „Nauka Polska”, 1991, z. 2.
- Bardach Juliusz, *Konstytucja 3 maja i Zaręczenie wzajemne obojga narodów*, [w:] *Konstytucja 3 maja 1791*, red. Anna Gogut, Jerzy Kugler, Warszawa 2001.
- Bardach Juliusz, *Krew i Lublin: z problemów unii polsko-litewskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1969, R. LXXVII, z. 3.
- Bardach Juliusz, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.
- Bem-Wisniewska Ewa, *Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych*, Warszawa 1998.
- Błaszczyk Grzegorz, *Rzeczpospolita w latach 1569–1795: węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich*, „Zapiski Historyczne”, 1998, t. LXIII, z. 1.
- Butterwick-Pawlikowski Richard, *Koncepcja narodu w polskim dyskursie końca XVIII wieku. Rozważania nad Konstytucją 3 Maja*, [w:] *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Łukasz Adamski, Warszawa 2017.
- Dziedzic Andrzej, *Konstytucja 3 Maja 1791 roku na tle koncepcji ustrojowych oświecenia*, „Państwo i Społeczeństwo”, 2006, t. VI, z. 4.
- Godek Sławomir, *Polityka czy prawo, czyli o okolicznościach zniesienia III Statutu Litewskiego w Cesarstwie Rosyjskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa”, 2013, nr 1.
- Gombin Krzysztof, *Stosunki polsko-litewskie w czasach Sejmu Czteroletniego, Konstytucja 3 Maja i Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów*, [w:] *Unia Lubelska i jej tradycje*, red. Ryszard Szczygieł, Lublin 2020.
- Kiaupa Zigmantas, *Dwa państwa i dwie prowincje Rzeczypospolitej Obojga Narodów w drugiej połowie XVIII wieku*, „Europa Orientalis”, 2009, z. 1.
- Kiaupa Zigmantas, *The rise of the Mutual Guarantee of the Two Nations*, [w:] *Europa unii i federacji*, red. Franciszek Ziejka, Kraków 2004.
- Konstytucja 3 Maja*, red. Jerzy Łojek, Lublin 1981.
- Leleweł Joachim, *Trzy konstytucje polskie 1791, 1807, 1815 porównal i różnice jich rozważał Joachim Leleweł w roku 1831*, Poznań 1861.
- Malec Jerzy, *Litwa wobec unitarystycznych tendencji kształtowania nowego modelu państwa w początkach panowania Stanisław Augusta Poniatowskiego*, [w:] *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie*, red. Juliusz Bardach, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Malec Jerzy, *Problem stosunków Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1982, t. XXIV, z. 1.

⁵² Godek Sławomir, *Polityka czy prawo, czyli o okolicznościach zniesienia III Statutu Litewskiego w Cesarstwie Rosyjskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa”, 2013, nr 1, s. 215–223.

- Malec Jerzy, *Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786*, „Lituaano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, 1987, z. 2.
- Malec Jerzy, *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w nowożytnej Europie*, Kraków 2003.
- Malec Jerzy, *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów – w 220 rocznicę uchwalenia*, „Studia Iuridica Toruniensia”, 2012, t. X.
- Michalski Jerzy, *Unia polsko-litewska w czasach Stanisław Augusta*, „Zapiski Historyczne”, 1986, t. LI, z. 1.
- Parent Arnoud, „*People*”, „*Peoples*” – *how the 3 May, 1791 Constitution framers defined what the People is and handled the duality of Commonwealth of the Two Nations*, „Open Political Science”, 2019, z. 2.
- Pawelec Barbara, *Elementy federalistyczne i autonomiczne w kształtowaniu się Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia”, 2008, z. 2.
- Pawelko-Czajka Barbara, *Proces powstawania świadomości politycznej społeczności obywatelskiej dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia”, 2009, z. 3.
- Przeździecki Marek, *Historyczne procesy identyfikacji narodowej i wyznaniowej dawnej Rzeczypospolitej*, „Studia Europejskie”, 2012, z. 2.
- Rostworowski Emanuel, *Legends and facts XVIII w.*, Warszawa 1963.
- Stroynowski Andrzej, *Reprezentanci Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie uchwalenia Konstytucji 3 maja*, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Historica”, 1991, t. 41.
- Stroynowski Andrzej, *Znaczenie alternatywy sejmów dla Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce stanisławowskiej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2018, t. XVII, z. 1.
- Sulima Kamiński Andrzej, *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795*, Lublin 2000.
- Tumelis Juozas, *Konstytucja 3 Maja a Litwa: spojrzenie z perspektywy trzeciego stulecia*, „Lithuania”, 2001, z. 3–4.
- Uruszczak Waclaw, *Ustawy okołokonstytucyjne Sejmu Wielkiego z 1791 i 1792 roku*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 2013, z. 3.
- Wasilewski Tadeusz, *Wielkie Księstwo Litewskie w dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795)*, „Lithuania”, 1990, z. 1.
- Wisner Henryk, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988.
- Zakrzewski Andrzej, *Dyskusyjne epizody unii Korony z Litwą, 1385–1793*, „Prawo i Polityka”, 2009, z. 1.
- Zakrzewski Andrzej, *Paradoksy unifikacji prawa i ustroju wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI–XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1999, t. LI, z. 1–2.

Union or Unitary State? Dilemmas of the Authors of the Constitution of 3 May Towards the Relationship between the Crown and the Grand Duchy of Lithuania

Summary

The beginning of the common Polish-Lithuanian state was in 1385 when a personal union was concluded in Krewa, and the end was in 1795 when Russia, Prussia, and Austria

realized the Third Partition of Poland. In the years 1385–1569, the Kingdom of Poland and the Grand Duchy were united by a personal union, which meant that each Grand Duke of Lithuania was elected as king of Poland. The Union of Lublin, concluded in 1569, introduced a real union with a common ruler, the Sejm, and foreign policy. However, a number of differences were maintained in offices, administration, army, fiscal and judicial law in both parts of the state. The constitution, adopted on May 3, 1791, did not mention the Polish-Lithuanian union, but the laws passed to clarify and to implement it defined new rules of the Polish-Lithuanian union.

Keywords: The Constitution of 3 May, The Polish-Lithuanian Commonwealth, Polish-Lithuanian relations, The Reciprocal Guarantee of Two Nations

Unia czy państwo unitarne? Dylematy twórców Konstytucji 3 Maja wobec relacji Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego

Streszczenie

Początek istnienia wspólnego państwa polsko-litewskiego to rok 1385, gdy zawarto unię personalną w Krewie, a koniec – to rok 1795, gdy Rosja, Prusy i Austria dokonały III rozbioru Rzeczypospolitej. W latach 1385–1569 Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo łączyła unia personalna, która oznaczała, że każdego Wielkiego Księcia Litewskiego obierano królem Polski. Unia lubelska, zawarta w roku 1569, wprowadzała unię realną ze wspólnym władcą, sejmem i polityką zagraniczną. Zachowano jednak szereg odrębności w urzędach, administracji, wojsku, skarbowości i prawie sądowym w obu częściach państwa. Konstytucja uchwalona 3 maja 1791 r., nie wspomina o unii polsko-litewskiej, jednak ustawy uchwalone w celu jej uściślenia i wykonania definiują nowe zasady.

Słowa kluczowe: Konstytucja 3 Maja, Rzeczpospolita Obojga Narodów, relacje polsko-litewskie, Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów